

УДК 92[477]:271.2-472

DOI: 10.35332/2411-4677.2024.24.5

Світлана КАГАМЛИК*
Svitlana KAHAMLYK**

ORCID.org/0000-0003-4732-1410

**НОВАЦІЇ ЄЛИСЕЯ ПЛЕТЕНЕЦЬКОГО
НА ТЕРЕНІ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ СПРАВИ
В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ ЛАВРІ
ТА ЇХ РОЗВИТОК У ДІЯЛЬНОСТІ ПЕТРА МОГИЛИ
[до 400-ліття від дня упокоєння Єлисея Плетенецького]**

**YELYSEI PLETENETSKYI'S INNOVATIONS IN THE FIELD
OF ENLIGHTENMENT IN THE KYIV-PECHERSK LAVRA
AND THEIR DEVELOPMENT IN THE ACTIVITIES
OF PETRO MOHYLA**

[to the 400th anniversary of the death of Yelysei Pletenetskyi]

«Кто бы послѣ него не трудился...,
тот будет все начинать, строить и кончать
на его основѣ, на его фундаментѣ,
на его созданіи»
[Казанье на честном погребі ... Еліссеа
в іеросхимомонасах Евфиміа Плетенецького»]

Постановка проблеми. По-
стать архимандрита Києво-Печер-
ської лаври Єлисея Плетенецького
завичай перебуває в тіні автори-
тетного й найбільш досліджено-
го діяча церковної історії України
першої половини XVII ст. митро-
полита Петра Могили. Водночас
усвідомлення заслуг його поперед-
ника на Печерській архимандрії
Єлисея Плетенецького, на яких на-
голошували його сучасники, зму-
щує переглянути цей усталений

*У статті проаналізовано
новації Печерського
архимандрита Єлисея
Плетенецького у
просвітницькій справі Києво-
Печерської лаври порівняно
з діяльністю в цій сфері
Петра Могили. Визначено, що
Є. Плетенецькому належить
особливе місце в історії
української духовності й
культури як зачинателю
багатьох новацій із метою
вивести Православну
Церкву з кризового стану.
Це яскраво засвідчила
діяльність започаткованого
ним Печерського культурно-
просвітницького гуртка,
основні напрями якого
розвинулись за керівництва
Лаврою і Київською
митрополією Петра Могили.*

* Доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

** Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Leading Researcher at the Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

погляд. Так, Іларіон Мигура у панегирику «Візерунок цнот...» славив Є. Плетенецького за обстоювання інтересів православ'я, фундацію монастирів, церков, шкіл, шпиталів, започаткування Печерської друкарні, закладення папірні в Радомишлі [як «річ небивалую»], заснування Київського братства й школи [Ісиченко, 2011].

Непересічність заходів діяча підкреслювали й інші тогочасні інтелектуали. Зокрема, найближчий сподвижник і наступник Є. Плетенецького Захарія Копистенський у похоронній промові «Казанье на честном погребі ... Еліссеа в ієро-

Александритъ Елисей Плетенецкій умеръ 1694 года.
 Портрет Єлисея Плетенецького XVIII ст.
 З фондів Музею книги і друкарства України

Порівняння діяльності Печерського культурно-просвітницького центру за часів Єлисея Плетенецького й Петра Могили доводить, що їх об'єднувала одна мета — виведення з кризи Православної Церкви й культурно-духовне оновлення Печерської обители після тривалого занепаду. Засобами її реалізації стали: літературно-видавнича справа, фундація шкіл, перекладацька й проповідницька діяльність. Ідейні й мовні концепції Петра Могили та Єлисея Плетенецького сприяли звеличенню Києва, піднесенню авторитету Православної Церкви, розширенню сфери побутування тогочасної книжної української мови й розвитку національної самосвідомості українського народу. Водночас спостерігаються й істотні відмінності у функціонуванні печерського інтелектуального осередку на різних етапах. Зокрема, на творчості діячів кола Єлисея Плетенецького значною мірою позначилися східні впливи. Це виявилось у використанні грецької й церковнослов'янської мов для написання творів та викладання в Київській братській школі, пріоритетності перекладів із давньогрецької мови, виборі джерел для проповідництва. Могилянська доба діяльності гуртка прикметна переважаннями західноєвропейськими впливами, що, зокрема, засвідчує створення Петром Могилою латино-польського відділу Печерської друкарні, уведення цих мов до

схимомонасах Евфимія Плетенецького» підкреслював важливість діянь свого попередника на Печерській архимандрії: «кто бы послѣ него не трудился, с Божією помощією, в монастыре Пречистой Богородицы [тобто в Лаврі. — С. К.], тот будет все начинать, строить и кончать на его основѣ, на его фундаментѣ, на его создании» [Кагамлик, 2005, с. 272]. Усе це дозволяє піднести Єлисея Плетенецького до рівня творця Могилянської доби. Потреба переоцінки постаті архимандрита додатково вмотивована обставинами вшанування 400-ліття від дня смерті цього визначного українського православного діяча.

Аналіз досліджень і публікацій

Найперші, причому доволі розлогі, свідчення про життя та діяльність Єлисея Плетенецького дійшли до нас від його сучасників у вигляді присвячених діячеві друкованих панегіриків та епітафій. Так, згаданий вище І. Мигура ще за життя Є. Плетенецького написав панегірик «Візерунок цнот...», у якому описав усі заслуги архимандрита. Надрукований у Печерській друкарні 1618 р., твір став одним із найперших лаврських видань. Ієромонах Захарія Копистенський при похованні свого попередника на Печерській архимандрії виголосив похоронну промову «Казанье на честном погребі ... Еліссеа в ієросхимомонасах Евфимія Плетенецького», а до роковин смерті — іншу епітафію під назвою «Омілія albo казанье на роковую память ... Еліссеа... Плетенецького (обидва

навчального процесу лаврського Гімназіуму та Київської колегії.

Ключові слова: Єлисей Плетенецький, Петро Могила, Православна Церква, Києво-Печерська лавра, Печерський культурно-просвітницький гурток.

The purpose of the article is to analyze the innovations of the Pechersk Archimandrite Elisei Pletenetskyi in the field of enlightenment in the Kyiv-Pechersk Lavra and to compare his activities with Petro Mohyla. It was determined that Yelysei Pletenetskyi has a special place in the history of Ukrainian spirituality and culture as the initiator of many innovations with the aim of bringing the Orthodox Church out of a state of crisis. In the field of educational affairs, this was clearly evidenced by the activity of the Pechersk Cultural and Educational Circle, which he founded, the main directions of which found their further development under the leadership of the Lavra and the Kyiv Metropolitanate of Peter Mohyla. A comparison of the activities of the Pechersk cultural and educational center during the time of Elisey Pletenetsky and Peter Mohyla proves that they were united by a single goal – the recovery of the Orthodox Church from the crisis and the cultural and spiritual renewal of the Pechersk monastery after a long period of decline, and the means of its implementation - the literary and publishing business, school foundation, translation and preaching activities. The ideological and linguistic

твори вийшли в Печерській друкарні у 1624 і 1625 рр.). Прикметно, що ці твори в кінці XIX — на початку XX ст. стали об'єктом публікації та окремого вивчення тогочасними науковцями, зокрема С. Т. Голубевим [Голубев, 1910, с. 296–350; Эпитафии, 1874, с. 398...679]. Надалі постать Є. Плетенецького фігурувала на рівні невеликих згадок і біограм, із яких можна виділити як розлогіші статті О. Дзюби в персоналізованій історії України [Дзюба, 1997, с. 144–145] та З. І. Хижняк в енциклопедичному виданні з історії Києво-Могилянської академії [Хижняк, 2001, с. 428]. Об'єктивно діяльність Єлисея Плетенецького як фундатора Лаврської друкарні була розглянута в загальних працях з історії українського друкарства та Києво-Печерського монастиря [Огієнко, 1994, с. 269–284; Ісаєвич, 2002, с. 166–176; Степовик, 2001, с. 157–162; Бочковська, Хауха, 2012, 184–185].

У низці робіт, зокрема у працях М. Грушевського [Грушевський, 1983, с. 143–144; 1994, с. 240–245], Є. Плетенецький постає як засновник Печерського культурно-освітнього гуртка [Голубев, Т.1, 1883, с. 270–282; Пшеничний, 1993, с. 144–153; Жуковський, 1997, с. 77]. Зауважимо, що в літературі діяльність осередку, як правило, стосувалася лише часів Єлисея Плетенецького і Захарії Копистенського та завершувалася епохою Петра Могили. Проте робота над монографічним дослідженням з історії Києво-Печерської лаври дала автору цієї статті підстави припускати продовження роботи гуртка в другій половині XVII і у XVIII ст. [Кагамлик, 2005, с. 119–149], що свідчить про безперервність його діяльності впродовж цих двох століть.

concepts of Peter Mohyla and Elisey Pletenetskyi contributed to the elevation of Kyiv, the elevation of the authority of the Orthodox Church, the expansion of the sphere of use of the literary Ukrainian language of that time, and the development of the national self-awareness of the Ukrainian people.

At the same time, there are significant differences in functioning of Pechersk intellectual center at different stages. In particular, the work of figures of Elisei Pletenetskyi's circle was largely influenced by Eastern influences. This was manifested in the use of Greek and Church Slavonic languages in writing and teaching at the Kyiv Brothers' School, the priority of translations from the ancient Greek language, and the selection of sources for preaching. The Mohyla period of activity of the circle is notable for the predominant Western European influences, which, in particular, is evidenced by the creation by Peter Mohyla of the Latin-Polish department of the Pechersk Printing House, the introduction of these languages into the educational process of the Lavra Gymnasium and the Kyiv College.

Key words: *Elysei Pletenetskyi, Petro Mohyla, Orthodox Church, Kyiv-Pechersk Lavra, Pechersk Cultural and Educational Circle.*

Наслідком і характерною особливістю діяльності печерського культурно-просвітницького осередку стало формування в Лаврі особливого інтелектуального середовища, яке творилося завдяки постійному поповненню монастирської братії вихованцями Києво-Могилянської академії [Kagamlyk, 2018, p. 61–82].

Отже, навіть поверховий аналіз літератури з тематики статті однозначно доводить брак досліджень постаті Єлисея Плетенецького. Присвяченого йому монографічного дослідження досі не створено, також відсутні розвідки, які б ілюстрували розвиток започаткованих ним новацій наступними очільниками Києво-Печерської лаври.

Мета статті — проаналізувати новації Печерського архимандрита Єлисея Плетенецького на терені просвітницької справи в Києво-Печерській лаврі та їх розвиток в діяльності Петра Могили, визначити спільність і відмінність у діяльності архимандритів у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Вихований у православних християнських традиціях, Єлисей Плетенецький активно захищав православну віру на Берестейському соборі 1596 р. Обраний 1599 р. архимандритом Києво-Печерського монастиря, він як настоятель провідної української православної обителі доклав чимало зусиль, щоб повернути їй деякі втрачені внаслідок запровадження унії маєтності, домігся для монастиря ставропігії — незалежності від Київської митрополії. У фондах ЦДІАК України збереглися матеріали за 1600–1613 рр. про відмову Печерського архимандрита Єлисея Плетенецького підпорядковуватися владі Київського уніатського єпископа Іпатія Потія, що свідчить про те, що настоятелю Лаври доводилося не раз відстоювати її від посягань уніатів, причому за допомогою козацтва [ЦДІАК України, ф.128, оп.1 грам., спр.1 а., арк. 1–10]. Саме тому автор панегірика «Візерунок цнот» Іларіон Митура славив Є. Плетенецького за «старательство о религии старожитной», а Захарія Копистенський у своєму творі до річниці його смерті закликав пам'ятати й поминати Єлисея Плетенецького, який «в тие лютиє времена православної церкви зберіг віру й послушенство канонічне константинопольському патріарху» [Кагамлик, 2005, с. 272–273].

Водночас найголовнішою заслугою Печерського архимандрита стало започаткування Печерського культурно-просвітницького гуртка, діяльність якого стала найголовнішою ознакою Першого українського відродження, що, за висловом М. Грушевського, «так сильно, хоч і ненадовго, заблиско блиском і

політичної мислі, і національного самоусвідомлення» [Грушевський, 1994, с. 137]. Саме в контексті розгляду діяльності Печерського осередку можна простежити найголовніші новації Єлисея Плетенецького на терені просвітницької справи в Києво-Печерській лаврі.

Згадка про «печерський учений кружок» як «учоних людей прибежище» вперше присутня в уже згаданому творі одного з його основних діячів Захарії Копистенського «Омилія, або казанье на честном погребі...Еліссеа в ієросхимонасах Евфимія Плетенецького» [Кагамлик, 2005, с. 119]. М. Грушевський увів згадане поняття до наукового обігу, характеризуючи «кружок» як «згромадження найвище кваліфікованих наукових сил» [Грушевський, 1983, с. 143]. В іншій своїй роботі історик концептував печерський осередок як «цілий ряд літературних і наукових сил, що з Печерської лаври роблять ряд богословської академії» [Грушевський, 1994, с. 242].

Подібно до свого величного наступника Петра Могили архимандрит Єлисей Плетенецький розробив велику культурно-просвітницьку програму з метою культурного й духовного оновлення Печерської обителі після тривалого занепаду. Для цього він застосував усі наявні в його розпорядженні можливості: матеріальні засоби одного з найбагатших українських монастирів, інтелектуальний потенціал для роботи київського печерського осередку, який забезпечили діячі Львова й Острога, та козацьку силу, під покровом якої він розгорнув надзвичайно живу та плідну культурну працю.

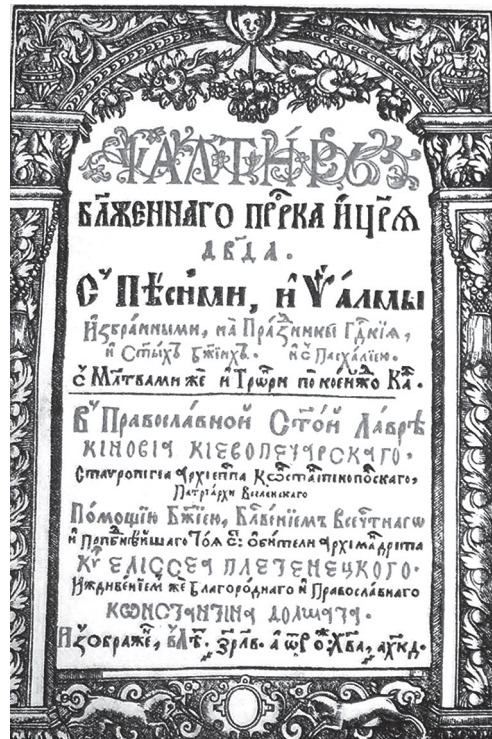
Власне реалізувати просвітницьку програму Є. Плетенецького і мав створений ним гурток, перед діячами якого було поставлено низку завдань: започаткування й розвиток літературно-видавничої справи, перекладацька та проповідницька діяльність, влаштування шкіл і викладання в них. В умовах кризової ситуації в православ'ї необхідно було різко підняти рівень духовної освіти та видати важливі богослужбові й церковно-історичні праці, які мали б утвердити авторитет Української Церкви в православному слов'янському світі. З цією метою Єлисей Плетенецький запросив для літературної, проповідницької й видавничої діяльності в Печерському монастирі діячів Львова й Острога — Памва Беринду, Лаврентія Зизанія, Тарасія Земку, Захарію Копистенського та ін. Запрошені Плетенецьким діячі зі значним досвідом просвітницької діяльності виконували в гуртку декілька функцій: Захарія Копистенський — письменник і проповідник; Памво Беринда — знавець

мов і друкарської справи; Тарасій Земка — друкар, лінгвіст і проповідник, Лаврентій Зизаній — учитель і перекладач. «Було се перше “нашествіє Галичан” на Київ, що під покровом і протекцією гетьмана козацького, також Галичанина, заходилися культурними засобами Західньої України відродити на київським ґрунті заглушене культурно-національне життя й привернути старій столиці України її давню національну і культурну ролю й значення», — зазначав М. Грушевський [Грушевський, 1994, с. 245].

Літературно-видавнича справа

Започаткувавши у 1606 р. Печерську друкарню, Єлисей Плетенецький особисто відіграв важливу роль у формуванні особливої видавничої традиції Лаври, тематики й стилю видань, що виявився у їх майстерному оформленні і структурі: у книгах вміщувалися герби меценатів та присвячені їм вірші, передмови й післямови з інформацією про видавців, перекладачів, редакторів, друкарів тощо.

Відомо, що за часів керівництва Києво-Печерською лаврою Єлисея Плетенецького упродовж короткого 8-річного періоду (1616–1624 рр.) Лаврська друкарня видала 11 переважно фундаментальних і об'ємних видань. Серед них: Часослов (1616); Митуря Олександр «Візерунк цнот... Єлисея Плетенецького» (1618); Анфологіон (1619); Копистенський Захарія «Книга о вірі єдиной» (1620); Максим Грек «Слова на латинов» (бл. 1620); Номоканон (1620); Служебник (1620); Сакович Касіян «Вірші на жалостний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622); Йоан Златоуст «Бесіди на 14 посланій апостола Павла» (1623); Йоан Златоуст «Бесі-

Псалтир. Друкарня Києво-Печерської лаври, 1624 р. Титульний аркуш

ди на діяння святих апостолів» (1624); Псалтир (1624). Це дуже прикметно в порівнянні з іншими тогочасними видавничими осередками: Львівська братська друкарня за свої перші 32 роки (1591–1622) видала лише 13 книг, Острозька за такий самий час (1580–1612) — 18, Віленська за понад 20 років (1574–1595) — 13.

Лаврське книговидання за часів Є. Плетенецького характеризується різноманітним репертуаром. Насамперед це богослужбові й літургійні тексти, потрібні для зміцнення основ православ'я в період активного відходу від нього української шляхти. Тому з ініціативи Плетенецького з'являються такі фундаментальні видання, як Номоканон (1620) і Служебник (1620). Ці книги як головні догматичні твори Православної Церкви неодноразово перевидавали наступники Є. Плетенецького. Зокрема, Петро Могила, який задля виведення Православної Церкви з кризи докладав зусиль для реформування українського церковного життя та уніфікації богослужбової практики 1629 р. перевидав «Номоканон» і того самого року — «Летургаріон, або Служебник» (1629).

Як зауважувала в цьому контексті В. Нічик, «Номоканон, що наголошував на пріоритеті й обов'язковості закону, був першим, він передував і Требнику, і Катехізису, його впровадження було необхідною передумовою для забезпечення дійовості останніх. Це був єдиний задум, ланки цілісної масштабної праці щодо уніфікації, систематизації й осмислення канону, літургії й догматики» [Нічик, 1997, с. 153]. Отже, саме Єлисей Плетенецький, ініціюючи вихід Номоканона (1620) та Служебника (1620), заклав підвалини уніфікації української богослужбової практики, розвиненої пізніше Петром Могилою. Її кульмінацією стало видання 1646 р. в Києво-Печерській друкарні книги «Євхологіон, або Молитвослов или Требник», який ще називають Великим Требником Петра Могилы, — своєрідна церковна енциклопедія (1760 стор. великого формату), спрямована на систематизацію й уніфікацію церковних обрядів. Із 126 чинів, уміщених в Требнику, 37 були суто українськими, які не мали аналогій ні в російських, ні в грецьких богослужіннях [Бочковська, Хауха, 2012, 196–197; Кагамлик, 2018, с. 384–386].

Є. Плетенецький також започаткував особливу історико-патріотичну тенденцію — видання історичних творів на козацьку тематику. Опубліковані 1622 р. «Вірші на жалостний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного», по суті, заклали підвалини для творення політичного козацького міфу. Цю «козацьку» традицію пізніше, вже в часи Петра Могилы,

продовжив «Євхарістиріон» (1632), у якому взірцем мужності було виведене запорозьке козацтво. Обидва твори Печерської друкарні стали важливим чинником виховання в народі патріотичних почуттів.

Зауважимо також, що публікацією «Віршів на жалостний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» було закладено традицію видання епітафій [епітафійнів] — віршів на смерть, що була досить давньою в українській літературі, починаючи з анонімного «Епіцедіону» 1584 р. [Андрущенко, 1999, с. 146]. Саме «Вірші...»

Касіяна Саковича (1622) стали класичним зразком такої поезії.

За правління Лаврою і Печерською друкарнею Є. Плетенецького сформувалася традиція супроводжувати текст друкованих книг ґрунтовним науковим науковим апаратом — цілим комплексом додатків, якими автори й видавці збагачували свої твори. Особливо цінними в науковому плані були передмови (їх могло бути декілька), у яких автори пояснювали мотиви виходу твору, характеризували його структуру і зміст, підкреслювали значення, а також вказували осіб, які працювали над його підготовкою та виданням, — перекладачів, коректорів, друкарів. Здебільшого це були цілі дослідження з питань богослів'я, що їх діячі Печерського культурно-освітнього гуртка поширювали далеко поза межі України. Особисто Єлисей Плетенецький підготував 5 таких передмов: до Часослова (1616), Анфологіона (1619), Службника (1620), «Бесід на 14 посланій апостола Павла» (1623), «Бесід на діяння святих апостолів» (1624). Отже, видання Києво-Печерської лаври часів Єлисея Плетенецького відзначалися як зовнішньою, так і внутрішньою досконалістю.

Як видно з аналізу передмов до вищеназваних лаврських стародруків авторства Є. Плетенецького та його сподвижників Захарії Копистенського та Памви Беринди, провідною те-

Герб гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного з видання «Вірші на жалостний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного». Друкарня Києво-Печерської лаври, 1622 р.

мою лаврських учених було порівняння Києва з Єрусалимом як спадкоємцем традицій Вселенської Православної Церкви і зображення Києво-Печерської лаври як провідного духовного центру. Свої думки щодо месіанської ролі Києва та Печерської лаври Єлисей Плетенецький і Захарія Копистенський найбільше розвинули в передмовах до творів «Бесіди на 14 посланій св. апостола Павла» (1623), «Бесіди на діяння святих апостолів» (1624).

Важливо простежити еволюцію символічної титулатури Києво-Печерської лаври за матеріалами, зібраними Ф. Титовим у «Всезбірці передмов до українських стародруків». Якщо на початку одного з найперших лаврських стародруків «Візерунок цнот» 1618 р. зазначалося, що твір було надруковано в «С[вя]той Великой Лаврѣ Києвопечерской», то вже у другій передмові до Анфологіона 1619 р. додано: «в С[вя]той Великой Лаврѣ Києвопечерской, Кіновіи Ставропигіа Патріаршей». У кінці передмови Єлисея Плетенецького до «Літургіаріона» 1620 р. особливий статус Печерського монастиря ще більше уточнено: «Изобразися в Кіновіи с[вя]тыя Великія Лаври Кіевскія Печерскія, Ставропигіи Всес[вя]тѣйшаго Архіеп[ис]к[о]па Константинопольского Нового Риму, и Вселенскаго Патріархи». Нарешті, в присвяті князю С.Я. Святополку-Четвертинському, уміщений в «Бесідах на 14 посланій св. апостола Павла» 1623 р., уперше зазначено, що твір надруковано «В С[вя]той чудотворной Печерской Кіювской Лаврѣ Храма Успенія Пр[есвя]той Б[огороди]цы Д[е]вы М[аріи]» [Тітов, 1918, № 3, 5, 8, 14]. Надалі титулування Лаври зустрічається в різних варіантах і усталюється вже за Петра

Йоанн Золотоустий.
Бесіди на 14 посланій св. апостола Павла.
Друкарня Києво-Печерської лаври, 1623 р.
Титульний аркуш

Могили у такому вигляді: «Святая Великая Чюдотворная Лавра Печерская Киевская». Ця традиція залишається незмінною в лаврській видавничій справі до кінця XVIII ст., причому вона простежується і в тогочасній документації архівного фонду Києво-Печерської лаври. Традиція підкреслювати у виданнях Печерської друкарні і тогочасній лаврській документації особливий статус Києво-Печерської лаври як «святої» та «чудотворної» залишалася незмінною до кінця XVIII ст.

Таке свідоме підсилення лаврськими діячами кола Є. Плетенецького значення Лаври дає можливість припустити, що, очевидно, саме тут було зініційоване відродження давнього топосу Києва — «богоспасенного града» та другого Єрусалима, визріла ідея відновлення київської ієрархії, висловлена в «Протестації», підготовленій церковними інтелектуалами Йовом Борецьким, Ісайєю Копинським та Йосифом Курцевичем. У цьому контексті цілком логічним виглядає адресоване до православних Київської митрополії окружне послання Київського митрополита Йова Борецького 1621 р., який до часу його написання вже активно працював у складі Печерського культурно-освітнього гуртка [Кагамлик, 2018, с. 315]. Досліджуючи це окружне послання, сучасний історик П. Сас наголосив, що ідеї «відродженої Руської церкви, а також образ міста як духовної столиці православних Речі Посполитої, Руського Єрусалима, що виразно відобразилося у творчій спадщині І. Борецького, безперечно, служили потужним чинником конфесійної та політичної самосвідомості православних вірних ... що давало імпульс до консолідації українського етносу та стимулювало процеси націотворення ранньомодерного часу» [Сас, 2010, с. 268].

Хоч у часи Є. Плетенецького не вдалося отримати офіційного визнання відновленої ієрархії, цього в 1632 р. домогся його наступник на Печерській архимандрії Петро Могила, який виклопотав у польського короля Владислава IV «Пункти заспокоєння обивателів релігії грецької».

Спрямування на підсилення значення Києво-Печерської лаври як духовного центру не лише українського, а й вселенського православ'я яскраво засвідчує діяльність Печерського культурно-просвітницького осередку в часи Петра Могили, який отримав назву «Могилянський Атеней».

Як печерський архимандрит і Київський митрополит, Петро Могила особисто зібрав у своїх власноручних записках свідчення про благодатні чудеса в Києво-Печерському монастирі,

діяльність його подвижників, розкривши високе розуміння чернечої місії [Ямчук, 2005; Жиленко, 2011]. Продовжуючи заходи Петра Могили, гурток інтелектуалів у складі Сильвестра Косова, Ісайї Трохимовича-Козловського, Афанасія Кальнофойського та інших діячів провадив важливу теологічно-наукову діяльність. Із Печерського гуртка вийшла низка польськомовних праць: «Patericon» Сильвестра Косова (1635), «Teratourgema» Афанасія Кальнофойського (1638) і «Parergon» Іларіона Денисовича (1638), які мали продемонструвати світові життя святих Печерських отців і тим самим піднести духовний авторитет Києво-Печерської лаври. Зокрема, додаткові статті польськомовного Патерика Сильвестра Косова 1635 р. містили докази постійного духовного зв'язку Русі з Константинопольською Церквою, що узгоджувалося з викладом цієї історії у «Палінодії» Захарії Копистенського і продовжувало традицію літературної діяльності печерських учених [Сінкевич, 2013].

Праця Афанасія Кальнофойського («Teratourgema» 1638 р.), у якій описано чудеса, що сталися в Лаврі з 1594 по 1637 рр., зокрема й ті, які відбувалися за життя Єлисея Плетенецького, пройшла апробацію в колі діячів Печерського гуртка. За визначенням самого автора, її було «хорошо отполировано в могилянском атенее» [Титов, 2016, с. 297–298]. Звеличення Києва і його святинь звучало і в таких творах лаврських діячів 30-х років XVII ст., як «Євхаристеріон альбо вдячність...» 1632 р. і «Евфонія, веселобрмьячая» 1633 р., автор яких Софроній Почаський у центр уваги поставив діяльність Петра Могили і пов'язував із ним надії на відродження Русі та всього сарматського світу [Савчук, 1994, с. 358].

Запровадження Петром Могилою друку польськомовних та латиномовних праць мало на меті підняти на відповідний рівень православну богословську думку, протидіяти тенденції переходу місцевої шляхти в інше віросповідання, сприяти поширенню лаврських видань поза межами України, а також серед представників інших віросповідань і тим самим надати Печерській друкарні міжнародного авторитету.

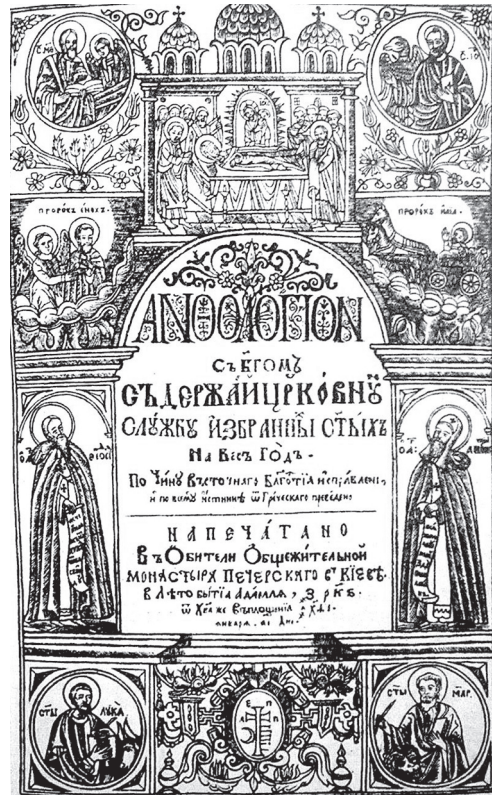
Варто також зауважити, що за керівництва Печерською друкарнею Єлисея Плетенецького в її виданнях почали друкувати герби настоятелів і меценатів Києво-Печерської лаври з віршованими присвятами. Як розвиток цієї геральдичної традиції за часів Петра Могили в Печерській друкарні з'явилися довершені за формою зразки таких гравюр і геральдичної поезії [Курганова, 2023, с. 216–219].

Зосередивши у своїх руках Печерську друкарню і Київське братство зі школою при ньому, а також можливості зверхника Київської митрополії як три найважливіші позиції, Петро Могила зміг максимально сконцентрувати матеріальні й моральні засоби діяльності Печерського гуртка.

Перекладацька діяльність

Творча активність діячів Печерського культурно-просвітницького центру у сфері перекладів була тісно пов'язана з літературно-видавничою справою і визначалася її характером і напрямками. Поява перекладів була зумовлена потребами полемістів і проповідників, яким для того, щоб підняти на відповідний рівень православну богословську думку, потрібно було засвоїти основні ідеологічні постулати своїх противників або зібрати матеріал для гомілетичних творів. З цією метою також готувалися переклади й збірники святоотцівських повчань, зокрема Йоана Золотоустого.

За керівництва Лаврою і Печерським гуртком Єлисея Плетенецького в перекладацькій діяльності Лаври визначали східні, греко-слов'янські впливи — переважали переклади з давньогрецької мови, творів візантійського і південнослов'янського походження. Одним із найперших здійснених у Києво-Печерській лаврі перекладів став «Анфологійон» 1619 р., над яким працювали Йов Борецький, Захарія Копистенський і Памво Беринда як коректори тексту. Йов Борецький пізніше, уже в архієрейському сані, переклав Синайський патерик, який із його доповненнями під назвою «Лимонарь, сиречь Цвѣтник» у 1628 р. опублікувала київська друкарня Спиридона Соболя.

Анфологійон.
Друкарня Києво-Печерської лаври, 1619 р.
Титульний аркуш

У рамках проєкту підготовки повного видання творів Йоана Золотоустого, який, однак, не був доведений до кінця, Києво-Печерська друкарня підготувала до друку два видання — «Бесіди на 14 посланій ап. Павла» та «Бесіди на діяння святих апостолів». Свого часу цей задум виношували різні особи: «ревнитель і поборник православної віри» Василь Костянтин Острозький та княгиня Теодора Чорторийська-Боговитинова, яка переконала острозького ієромонаха Кипріана перекласти бесіди Йоана Золотоустого з грецької мови на церковнослов'янську, а також князь Михайло-Корибут Вишневецький. Утілити в життя цей задум зміг лише Єлисей Плетенецький. Він доручив ученим ченцям Лаврентію Зизанію і Памві Беринді звірити з грецьким оригіналом підготовлений книжником Кипріаном переклад, і вони упродовж 2 років «дволѣтствовали» — виконували цю роботу. Є. Плетенецький у передмові назвав це видання «душеспасительным бісером», у якому міститься «все богословіє православної віри» та «пречудові душевнокорисні повчання» [Астаф'єв, 2020].

Наступного, 1624 р. лаврські інтелектуали підготували ще один розкішно ілюстрований збірник творів Йоана Золотоустого — «Бесіди на діяння святих апостолів», над яким трудилися Гавриїл Дорофійович як перекладач, Памво Беринда та Йосиф Святогорець як коректори тексту. Це було останнє видання Києво-Печерської друкарні, яке вийшло за життя Єлисея Плетенецького. Свою радість від отриманого фоліанта він порівняв із радістю патріарха Якова, який побачив свого

Йоан Золотоустий.
Бесіди на діяння святих апостолів.
Друкарня Києво-Печерської лаври, 1624 р.
Титульний аркуш

сина в Єгипті, та з радістю Симеона Богоприємця, що побачив Спасителя в Єрусалимському храмі на 40-ий день після Його Різдва [Астаф'єв, 2020].

Важливо відзначити мовну україноцентричність гуртка Є. Плетенецького. Саме в цьому середовищі уперше виникла ідея перекладу деяких церковних молитв і богослужбових текстів «простою» мовою (тогочасною книжною українською). Доцільно навести характеристику терміна «проста мова» за Я. Ісаєвичем: «Слово “проста”, що його вживали самі автори, які цією мовою писали, інколи тлумачиться дослідниками в тому сенсі, що це мова “близька до народнорозмовної” або “побудована на її основі”. Насправді це не зовсім так. Як видно з надрукованих “простою” мовою текстів, ті, хто писали цією мовою, наближували її до розмовної так, щоб зробити зрозумілішою, і в той же час прагнули зберегти різницю, яка засвідчила б, що це все ж не просторіччя, а своєрідний “середній стиль” писемної мови. Вони свідомо робили ці тексти трохи штучними, насичуючи їх “нерозмовними” словами і формами. Частішими, ніж слов'янізми, були полонізми, бо “проста” мова протиставлялася і церковнослов'янській, і польській» [Ісаєвич, 2001, с. 199].

Враховуючи, що у XVII ст. церковнослов'янська мова була малопридатною для безпосереднього спілкування та залишалася незрозумілою навіть для частини духовенства, лаврські видавці на берегах книг тлумачили незрозумілі місця й вирази розмовною мовою, подаючи т. зв. «глоси». Уперше вони зустрічаються в «Анфологоні». Саме це видання започаткувало традицію українського, національного напрямку лаврського книгодрукування. «Глоси» є характерними й для інших печерських видань, зокрема для «Бесід на 14 посланій св. апостола Павла» 1623 р. Кульмінацією цього напрямку стало видання, яке вийшло 1627 р., уже по смерті Є. Плетенецького, «Лексикон славенороскїй и имен толкованіе» Памви Беринди, який містив 6982 словникові статті мовознавчого та енциклопедичного змісту.

Основні тенденції перекладацької діяльності в Лаврі продовжено й за керівництва монастирем та інтелектуальним осередком Петра Могили. Так, 1628 р. вийшов перекладений Могилою з грецького оригіналу на церковнослов'янську мову твір «Преподобнаго отца нашего аввы Дорофея поученія душеполезна».

Варто зазначити, що тогочасні переклади були авторизованими — до них додавалися коментарі, власні тексти. Так, наприклад, Йов Борецький доповнив «Анфологон» короткими життями та службами руських [українських] святих, а Петро Могила

до твору «Преподобнаго отца нашего аввы Дорофея поученія душеполезна» додав на полях коментарі латинською мовою.

Як і Єлисей Плетенецький, Петро Могила обстоював необхідність уведення в богослужбову практику й літературну творчість «простої», української мови. Як зауважив Ф. Титов, у намаганні зробити текст Святого Писання та своїх власних творів більш зрозумілими й доступними для простих слухачів Петро Могила був «схильний іти шляхом, обраним його попередниками на лаврській архімандрії» [Титов, 1924, с. 14], — Єлисеєм Плетенецьким і Захарією Копистенським.

Петро Могила написав сам або як член авторського колективу чимало праць тогочасною українською книжною мовою. Це були як фундаментальні догматичні твори, так і передмови до них, окремі проповіді. Так, він наводив українською мовою всі тексти Св. Писання у проповіді «Крѣст Христа Спасителя и каждого человекѧ» [1632], виступив ініціатором збірника церковних проповідей під назвою Учительне Євангеліє 1637 р., де вміщено велику кількість уривків із Біблії, перекладених тогочасною книжною українською мовою [Запаско, Ісаєвич, 1981, №256]. З тією самою метою роком раніше для «шляхетной и богобойной молодежи» 1636 р. було видано «Анфологію», у якій молитви та богослужбові пісні надруковані слов'янською мовою, а передмова, поради й настанови — тогочасною українською книжною мовою [Запаско, Ісаєвич, 1981, №252].

Прикладом видання, де українська мова широко вживається нарівні з церковнослов'янською, може бути також «Требник» Петра Могили як книга щоденного церковного вжитку. За спостереженнями В. Нічик, поряд із церковнослов'янською майже на кожній сторінці цього твору можна знайти слова й вирази, що лунали на вулицях і майданах Києва [Нічик, 1997, с. 88]. До Требника також увійшов текст іншого лаврського видання — «Mowa duchowna» (1645) в перекладі на українську мову [Титов, 1924, № 51]. Окремі фрагменти українською мовою авторства Петра Могили також трапляються у виданнях «Служебник» («Лейтургаріаріон») 1629 р. (передмова); Тріодь цвітна 1631 р. (присвята коронному підканцлерові Ф. Замойському); Тріодь пісна (Тріодіон) 1640 р. (передмова; присвята Федору Проскурі-Сущанському); Полуустав 1643 р. (присвята М. Бржозовському) [Титов, 1924, № 32, 38, 48, 49]. Загалом, як зазначала В. Нічик, «у творах Петра Могили так багато українських слів, що мову цих творів уже можна віднести до української книжної мови в часи її формування» [Нічик, 1997, с. 88].

Водночас за правління Петра Могили спостерігається зміна пріоритетів у виборі праць і мов для перекладу на користь польської та латини. Особисто Петро Могила був автором двох польськомовних видань: полемічного твору «Liθος abo kamien z prosu» (1644) і весільної проповіді на честь шлюбу Януша Радзивіла з дочкою молдавського господаря Василя Лупула «Mowa duchowna przy szlubie Janusza Radziwila» (1645). Вище згадувалося, що за дорученням Петра Могили з кола діячів керованого ним Печерського гуртка вийшла низка важливих польськомовних праць: «Patericon» і «Exegesis» Сильвестра Косова (1635), «Teratourgema» Афанасія Кальнофойського (1638) і «Parergon» Іларіона Денисовича (1638). Популяризації українського богослужбового чину мав сприяти й виданий у Лаврі 1645 р. польськомовний Катехізіс Петра Могили, виконаний у співавторстві з Ісайєю Трофимовичем-Козловським, — «Zebranie krotkiey nauki o articulach wiary prawoslawno katolickiey» («Малий катехізіс»). Зауважимо, що цей Катехізіс того самого 1645 р. вийшов у повному перекладі на українську мову, а наступного був передрукований у львівській друкарні Арсенія Желіборського [Запаско, Ісаєвич, 1981, № 333, 350].

Отже, мовні концепції Петра Могили та Єлисея Плетенецького загалом сприяли не тільки розширенню сфери вживання української мови, а й розвитку національної самосвідомості та політичної активності українського народу.

Заснування шкіл і розвиток освітньо-педагогічної справи

Безперечною заслугою Єлисея Плетенецького як керівника Печерського культурно-просвітницького гуртка було також започаткування Київського братства і школи — попередниці Києво-Могилянської академії. Ця обставина знайшла підтвердження у творах учених різних поколінь, починаючи від сучасників Є. Плетенецького. Зокрема, автор панегірика «Візерунок цнот» Олександр Митура славив Єлисея Плетенецького за фундацію шкіл, а в похоронній промові Захарія Копистенського «Казанье на честном погребі...» Плетенецького схарактеризовано так: «науки любячих промотор и школ на разных месцах зычливый фундатор» [Кагамлик, 2005, с. 119]. Історик Києво-Печерської лаври і Київської духовної академії Ф. Титов вважав Є. Плетенецького «душою и духовним центром того релігійно-культурного руху, що виник в Києві на початку XVII ст. і розвинувся в другому десятилітті того ж віку, причому одним

з його природних і логічних наслідків стало заснування братства з школою при ньому» [Титов, 2003, с. 42]. За висловом І. Власовського, «ідейне натхнення до організації в Києві братства церковного... безумовно вийшло від Плетенецького і його Печерського гуртка вчених» [Власовський, т. II, с. 187].

Цікавою є думка М. Грушевського, що Могилянська академія як освітня установа була однією з функцій київського культурно-просвітницького осередку, зосередженого в Печерському монастирі: «Київське брацтво, засноване в 1615 р., було експозитурою сього печерського гуртка, що під охороною козацтва, під фірмою шляхти — як єдиної політично-правомочної верстви, мала взяти на себе охорону церковних і національних інтересів Руси, — і на нього положено функцію виховування та навчання молоді» [Грушевський, 1983, с. 143]. Цей погляд М. Грушевського поділяв також Я. Ісаєвич, зазначаючи, що організація Київського братства і школи, початок видавничої діяльності в Лаврі заслуга однієї групи освітніх діячів [Ісаєвич, 2002, с. 176]. Отже, як стверджують дослідники, саме Печерському архимандритові Є. Плетенецькому належала ініціатива й роль ідейного натхненника організації в Києві церковного братства та школи при ньому — майбутньої Київської Академії.

Цілком логічно, що першим ректором новоствореного навчального закладу став Йов Борецький — один із найактивніших членів гуртка Є. Плетенецького. Саме діячі лаврського кола стали ігуменами Києво-Братського монастиря і викладачами Київської братської школи [Ісайя Копинський, Тарасій Земка, Олексій Івашковський]. Імовірно, вчителювали в школі Памво Беринда, Лаврентій Зизаній-Тустановський і Захарія Копистенський [Сенченко, Тер-Григорян-Демьянюк, 2013, с. 119–120, 153; Хижняк, Маньківський, с. 33]. Також не випадково першим відомим твором Печерської друкарні став Часослов, призначений для навчання учнів Київської братської школи.

Освітні функції Печерського осередку розвинув Петро Могила, усвідомлюючи, що шляхи подолання складної ситуації в православ'ї полягають в активізації богословських досліджень і піднесенні рівня духовної освіти. Він свідомо робив ставку на високоосвічене чернецтво, яке мало гідно репрезентувати православ'я в християнському світі і виконувати функцію ідеологічного пропагування Києва та Лаври. З цією метою у Троїцькому Больницькому монастирі при Києво-Печерській лаврі Петро Могила заснував 1631 р. Гімназіум за прикладом західноєвропейських шкіл, і саме цю школу планував розвину-

ти у вищій освітній заклад. Проте опозиція ортодоксального київського православного чернецтва змусила його скорегувати ці плани на користь уже існуючої Братської школи на Подолі. «Могила на становищі печерського архимандрита, — писав М. Грушевський, — поспробував був протиставити брацькій школі окрему лаврську, але мусив зріктися свого пляну і злити свою школу з брацькою, яка зісталась і далі в тіснім зв'язку з митрополією і Печерською лаврою».

Однією з характерних ознак школи, що її створили члени гуртка Є Плетенецького, була багатомовність. Уже 1620 р., як свідчив на час свого перебування в Україні патріарх Феофан, заснована 1615 р. Києво-братська школа була «школою наук еліно-слов'янського і латино-польського письма» [Кагамлик, 2018, с. 34]. Водночас Петро Могила у створеному ним Гімназії та об'єднаних в Києво-Братську колегію школах особливу увагу надавав вивченню латини, знання якої на той час було обов'язковою ознакою освіченого європейця.

«Інститут проповідництва»

Ще однією новацією Єлисея Плетенецького на терені проповідницької справи у Києво-Печерському монастирі стало започаткування так званого «інституту проповідництва». Як згадував Захарія Копистенський, його попередник на Печерській архимандрії докладав максимум зусиль, щоб зібрати в Лаврі «дідакалов іскусних» та «єрокириків то єсть проповідників слова божого церковного», яких «приспособляв, задержував, виховання їх стану й повинності пристойне й довольне давав» [Грушевський, 1983, с. 143]. Саме в ці часи у Лаврі з'явилася посада (послух) офіційних проповідників, якими на початку 20-х років були Захарія Копистенський і Тарасій Земка. Останній, зокрема, позначав себе в друкованих творах як «ієромонах Тарас Левонич Земка, ігумен Богоявленский кievский и проповедник слова Божого монастыря Печерского».

На відміну від Єлисея Плетенецького, який концентрував проповідництво в Києво-Печерській лаврі, Петро Могила зробив центром підготовки проповіді створений ним навчальний заклад — Києво-Братську колегію. За його розпорядженням викладачі мали по черзі виголошувати повчальні промови в Богоявленській братській церкві в усі недільні та святкові дні. З ініціативи Петра Могили розвиток проповідництва спричинив появу особливої науки — гомілетики, яка, однак, самостійного характеру в структурі шкільних предметів не мала: гоміле-

тичні правила завжди входили до складу риторики як окремі коментарі або й цілі проповідницькі трактати.

Дослідники XIX ст., а також українські літературознавці кінця XX ст. [Марковський, 1894, с. 52; Крекотень, 1999, с. 144–148] зазначали, що від Петра Могили розпочинається інший етап проповідницького мистецтва: на відміну від проповіді «греко-слов'янського типу» першої третини XVII ст., яка вирізнялася простотою викладу й ґрунтувалася переважно на греко-слов'янських зразках, розвинулася проповідь «латино-польського типу», яка характеризувалася побудовою творів за відповідним планом, збагаченням їх різноманітним змістом, а також особливостями у стилі й зовнішніх засобах викладу.

Одним із перших таких проповідницьких творів стала проповідь Петра Могили «Крест Христа Спасителя и каждого человекѣ», яка вийшла друком зі стін Печерської друкарні у 1632 р. Автор назвав її «першим своим казаньем», «першим снопом» на ниві свого церковного наставництва. Попри західні впливи, автор надав перевагу творінням святих отців (Йоана Дамаскина, Кирила Єрусалимського), тобто синтезував нові західні тенденції з візантійськими, визначальними в попередній період. Надалі на проповідях діячів могилянського Атенею виразніше позначаються західні впливи. Зокрема, це засвідчує польськомовна проповідь Петра Могили на честь шлюбу Януша Радзивіла з дочкою молдавського господаря Василя Лупула «*Mowa duchowna przy szlubie Janusza Radziwila*» (1645).

Водночас у проповідницькій справі Петро Могила обстоював важливість вжитку тогочасної української мови. Так, у проповіді «Крѣст Христа Спасителя и каждого человекѣ» він наводив українською мовою всі тексти Св. Писання, водночас виступив ініціатором збірки проповідей «Учительне Євангеліє» (Київ, 1637 р.), яке містило значну кількість біблійних текстів у перекладі на тогочасну книжну українську мову [Кагамлик, 2018, с. 339].

Висновки та перспективи дослідження

Наведений вище матеріал доводить, що архимандритові Єлисею Плетенецькому належить особливе місце в історії української духовності та культури як зачинателю багатьох новацій, що мали вивести Православну Церкву з кризового стану. На терені просвітницької справи це яскраво засвідчила діяльність започаткованого ним Печерського культурно-просвітницького гуртка, основні напрями якого розвинулись за керівництва Лаврою і Київською митрополією Петра Могили.

Аналізуючи діяльність Печерського культурно-просвітницького центру за часів Єлисея Плетенецького і Петра Могили, можна помітити як схожі, так і відмінні риси. Насамперед їх об'єднувала єдина мета — виведення з кризи Православної Церкви та культурно-духовне оновлення Печерської обителі після тривалого занепаду. Засобами її реалізації стали літературно-видавнича справа, фундація шкіл, перекладацька і проповідницька діяльність. Ідейні та мовні концепції Петра Могили і Єлисея Плетенецького сприяли звеличенню Києва, піднесенню авторитету Православної Церкви, розширенню сфери побутування тогочасної книжної української мови й розвитку національної самосвідомості українського народу.

Водночас спостерігаються й істотні відмінності у функціонуванні печерського інтелектуального осередку на різних етапах. Зокрема, на творчості діячів кола Єлисея Плетенецького значною мірою позначилися східні впливи, що виявилось у поєднанні духовної спадщини Київської Русі з візантійською церковною традицією при створенні богословських та історичних досліджень, використанні грецької і церковнослов'янської мов у написанні творів та викладанні у Київській братській школі, пріоритетності перекладів із давньогрецької мови, творів візантійського й південнослов'янського походження, виборі джерел для проповідництва. Водночас могилянська доба існування гуртка (30–40-і роки XVII ст.) прикметна переважаючими західноєвропейськими впливами, які змінили напрямок просвітницької діяльності в Лаврі. Це засвідчує створення Петром Могилою латино-польського відділу Печерської друкарні, введення латинської та польської мов до навчального процесу в програму лаврського Гімназіуму 1631 р. і Київської колегії з метою підняти на відповідний рівень православну богословську думку та протидіяти тенденції переходу місцевої шляхти в інше віросповідання.

У подальшій перспективі можна визначити два напрямки розвитку окресленої теми. Насамперед це створення цілісного комплексу життя й різних векторів діяльності Єлисея Плетенецького у форматі монографічної праці. З іншого боку, доцільно детально простежити діяльність започаткованого Єлисеєм Плетенецьким Печерського культурно-просвітницького гуртка під патронатом його наступників у другій половині XVII і у XVIII ст. як доказ безперервності й спадкоємності лаврського інтелектуального осередку упродовж цих двох століть.

1. Андрущенко М. Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст. Київ: Укр. книга, 1999. 208 с.
2. Астаф'єв О. (2020). Єлисей Плетенецький, фундатор друкарні Києво-Печерської лаври (до 470-річчя від дня народження). Золота пектораль. URL: <https://zolutapektoral.te.ua/%D1%94%D0%BB%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%B9-%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%84%D1%83%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80-%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%80/>
3. Бочковська Валентина, Хауха Людмила. Зібрання українських стародруків XVI–XVIII століть. Київ: «Адеф», 2012. 481 с.
4. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Т. II. Нью-Йорк, 1990. 397 с.
5. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Киев, 1883. 2219 с.
6. Голубев С. Т. Панегирик киево-печерскому архимандриту Елисею Плетенецкому 1618 года. Труды Киевской духовной академии. 1910. № 6. С. 296–350.
7. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Грушевський М. Духовна Україна: Збірка творів / Упор. та додатки Ігоря Гирича, Оксани Дзюби, Василя Ульяновського. Київ: Либідь, 1994. С. 136–255.
8. Грушевський М. Три Академії. Український історик. Ч. 2–4 (78–80): Двадцятиліття Українського історика (1963–1983). Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1983. С. 135–148.
9. Дзюба О. Єлисей Плетенецький. Історія України в особах: Литовсько-польська доба. Київ: «Україна», 1997. С. 144–145.
10. Жиленко І. В. Записки святителя Петра Могили. Київ: Фенікс, 2011. 528 с.
11. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. Київ, 1997. 283 с.
12. Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1. Львів, 1981. 136 с.
13. Ісаєвич Я. Д. Мовний код культури. Історія української культури. Т. 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII ст.). Київ, 2001. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm>
14. Ісаєвич Я.Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
15. Ісіченко Ігор, архієп. Панегірична, епіграматична, курйозна поезія. Ісіченко Ігор, архієп. Історія української літератури. Епоха Бароко (XVII–XVIII ст.). Львів; Київ; Харків: Святогоріччя, 2011. 568 с. URL: <https://www.bishop.kharkov.ua/курси-лекцій/історія-української-літератури-xvii-xviii-ст/08-панегірична-епіграматична-курйозна-поезія>
16. Кагамлик С.Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). Київ, 2005. 552 с.
17. Кагамлик С.Р. Українська православна ієрархія XVII–XVIII ст.: інтелектуальний та духовний виміри. Київ, 2018. 776 с.
18. Кречотень В. Українська ораторська проза другої половини XVII ст. як об'єкт літературознавчого вивчення. Кречотень В. Вибрані праці. Київ: Видавництво «Обереги», 1999. С. 144–148.
19. Курганова О.М. Від образу до художньої структури: стиль бароко в українській богослужбовій книзі XVII–XVIII ст.». Київ, 2023. 358 с.
20. Марковский М. Антоний Радивилловский, южно-русский проповедник XVII в. Київ, 1894. 187 с.
21. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. Київ: Український Центр духовної культури, 1997. 328 с.
22. Огієнко І. Історія українського друкарства. Київ: Либідь, 1994. 446 с.
23. Пшеничний Є. Захарія Копистенський і культурно-просвітницький гурток Єлисея Плетенецького. Українське барокко. Київ, 1993. С.144–153.

24. Савчук О. Рецепція українською бароковою літературою окремих елементів новолатинської поезії. Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи: Матеріали 1-го українсько-італійського симпозиуму 13–16 вересня 1994 р. Київ–Венеція, 1994. С. 349–362.
25. Сас П. «Єрусалимська» ідея 1620-х років Іова Борецького. Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 259–268.
26. Сенченко Н., Тер-Григорян-Демьянюк Н. Киево-Могилянская академия: История Киево-братской школы. Київ, 1998. 176 с.
27. Сінкевич Н. «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. Київ: «Фенікс», 2013. 712 с.
28. Степовик Д.В. Історія Києво-Печерської лаври. Київ, 2001. 559 с.
29. Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия. 1615–1915. Київ: Злагода, 2003. 560 с.
30. Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк (1606–1616–1721 гг.). Киев, 1916. 504 с.
31. Тітов Хв. Матеріали до книжкової справи на Україні в XVI–XVIII вв. Київ, 1924.
32. Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської академії. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. 181 с.
33. Хижняк З.І. Плетенецький Олександр Хомович, чернець ім'я Єлисей, ієромонаше Євфимій. Києво-Могилянська академія в іменах. Київ, 2001. С. 428.
34. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 грам., спр.1 а., арк.1–10.
35. Эпитафии фундаторам Киево-Печерския лавры из Тератургимы Афанасия Кальнофойского. Киевские епархиальные ведомости. 1874. № 14 (отдел второй). С. 398–403; № 19. С. 532–536; № 20. С. 566–569; № 22. С. 608–613; № 24. С. 677–679.
36. Ямчук П. М. Християнський консерватизм: дух, епоха, людина. Луцьк: ВМА «Терен», 2005. 319 с.
37. Kagamlyk S. «Kyiv-Mohyla Academy Intellectual Space» as a Manifestation of Intercultural Communications [on the Basis of the Ukrainian Hierarchs' Epistolary Legacy. Kyiv-Mohyla Humanities Journal. 2018. № 5. S. 61–82.

1. Andrushchenko M. (1999). Parnas virshotvorni: Kyievo-Mohylianska akademiia i ukrainskyi literaturnyi protses XVIII st. Kyiv: Ukr. Knyha. 208 s. [in Ukrainian].
2. Astafiev O. (2020). Yelysei Pletenetskyi, fundator drukarni Kyievo-Pecherskoii lavry (do 470-richchia vid dnia narodzhennia). URL: <https://zolotapektoral.te.ua/%D1%94%D0%BB%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%B9-%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%84%D1%83%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80-%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%80/> [in Ukrainian].
3. Bochkovska Valentyna, Khauxha Lyudmyla [2012]. Zibrannya ukrayinskykh starodrukiv XVI–XVIII stolit Kyiv: «Adef». 481 s. [in Ukrainian].
4. Vlasovskiy I. [1990]. Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. Vol. II. Niu-York. 397 s. [in Ukrainian].
5. Golubev S. (1883). Kievskiy mitropolit Petr Mogila i yego spodvizhniki. Vol. I. Kyiv. 2219 s.
6. Golubev S.T. (1910). Panegirik kievo-pecherskomu arkhimandritu Yeliseyu Pletenetskomu 1618 goda. Trudy Kievskoy dukhovnoy akademii. No 6. S. 296–350 [in Russian].
7. Hrushevskiy M. (1994). Kulturno-natsionalnyi rukh na Ukrayini v XVI XVII vitsi. Dukhovna Ukraina: Zbirka tvoriv. Kyiv: Lybid. S. 136–255 [in Ukrainian].
8. Hrushevskiy M (1983). Try Akademii. Ukrainskyi istoryk. Ch. 2–4 (78–80): Dvadtsiatylyttia Ukrainskoho istoryka (1963–1983). Niu-York; Miunkhen; Toronto, 1983. S. 135–148 [in Ukrainian].

9. Dziuba O. (1997). Yelysei Pletenetskyi. Istoriiia Ukrainy v osobakh: Lytovsko-polska doba. Kyiv: «Ukraina». S. 144–145 [in Ukrainian].
10. Zhylenko I.V. (2011). Zapysky sviatytelia Petra Mohyly. Kyiv: Feniks. 528 s. [in Ukrainian].
11. Zhukovskiy A. (1997). Petro Mohyla i pytannia yednosty tserkov. 283 s. Kyiv [in Ukrainian].
12. Zapasko Ya.P. (1981). Isaievych Ya.D. Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini. Kn. 1. Lviv. 136 s. [in Ukrainian].
13. Isaievych Ya.D. (2001). Movnyi kod kultury. Istoriiia ukrainskoi kultury. Tom 2 (Ukrainska kultura XIII – pershoi polovyny XVII st.). Kyiv. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm> [in Ukrainian].
14. Isaievych Ya.D. (2002). Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problem. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 520 s. [in Ukrainian].
15. Isichenko Ihor, arkhiep. (2011). Panehirychna, epigramatychna, kuriozna poeziiia. Isichenko Ihor, arkhiep. Istoriiia ukrainskoi literatury XVII–XVIII st. Epokha Baroko (XVII–XVIII st.). Lviv; Kyiv; Kharkiv: Sviatohorets. 568 s. URL: <https://www.bishop.kharkov.ua/kurssi-leksii/istoriia-ukrainiskoi-literatury-xvii-xviii-st/08-panehirichna-epigramatichna-kuriozna-poeziia> [in Ukrainian].
16. Kahamlyk S.R. (2005). Kyievo-Pecherska lavra: svit pravoslavnoi dukhovnosti i kultury (XVII–XVIII st.). Kyiv. 552 s. [in Ukrainian].
17. Kahamlyk S.R. (2018). Ukrainska pravoslavna iierarkhiia XVII–XVIII st.: intelektualnyi ta dukhovnyi vymiry. Kyiv. 776 p. [in Ukrainian].
18. Krekoten V. (1999). Ukrainska oratorska proza druhoi polovyny XVII st. yak obiekt literaturoznavchoho vyvchennia. Krekoten V. Vybrani pratsi. Kyiv: Vydavnytstvo «Oberehy» [in Ukrainian].
19. Kurhanova O.M. (2023). Vid obrazu do khudozhnoi struktury: styl baroko v ukrainskii bohosluzhbovii knyzi XVII–XVIII st. Kyiv 358 s. [in Ukrainian].
20. Markovskiy M. (1894). Antoni Radivilovskiy, yuzhno-russkiy propovednik XVII veka. Kyiv. 187 s. [in Russian].
21. Nichyk V.M. (1997). Petro Mohyla v dukhovnii istorii Ukrainy. Kyiv: Ukrainyskiy Tsentri dukhovnoi kultury. 328 s. [in Ukrainian].
22. Ohienko I. (1994). Istoriiia ukrainskoho drukarstva. Kyiv: Lybid. 446 s. [in Ukrainian].
23. Pshenychnyi Ye. (1993). Zakharii Kopystenskiy i kulturno- prosvitnytskiy hurtok Yelyseia Pletenetskoho. Ukrainske barokko. Kyiv. S.144–153 [in Ukrainian].
24. Savchuk O. (1994). Retseptsiia ukrainskoiu barokkovoiou literaturoiou okremykh elementiv novolatynskoi poezii. Ukraina XVII st. mizh Zakhodom ta Skhodom Yevropy. Materialy 1-ho ukrainsko-italiiskoho sympoziumu 13–16 veresnia 1994 r. Kyiv–Venetsiia. S. 349–362 [in Ukrainian].
25. Sas P. (2010). «Ierusalymaska» ideia 1620-kh rokiv Iova Boretskoho. Ukraina kriz viky: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu akademika NAN Ukrainy profesora Valeriia Smoliia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 259–268 [in Ukrainian].
26. Senchenko N., Ter-Grigoryan-Demyanyuk N. (1998). Kievo-Mogilyanskaya akademiya: Istoriiia Kievo-bratskoi shkoli. Kyiv, 176 s. [in Russian].
27. Sinkevych N. (2013). «Paterykon» Sylvestra Kosova: pereklad ta doslidzhennia pamiatky. Kyiv: «Feniks». 712 s. [in Ukrainian].
28. Stepovyk D.V. (2001). Istoriiia Kyievo-Pecherskoi lavry. Kyiv. 559 s. [in Ukrainian].
29. Titov F. (2003). Imperatorskaya Kievskaya dukhovnaya akademiya. 1615–1915. Kyiv: Zlagoda. 560 s. [in Russian].
30. Titov F. (1916). Tipografiya Kievo-Pecherskoi lavri. Istoricheskii ocherk (1606–1616–1721 gg.). Kyiv. 504 s. [in Russian].
31. Titov Khv. (1924). Materialy do knyzhkovoi spravy na Vrainsi v XVI–XVIII vv. Kyiv [in Ukrainian].
32. Khyzhniak Z., Mankivskiy V. (2003). Istoriiia Kyievo-Mohylianskoi akademii. Kyiv: Vydavnychi dim «KM Akademiia». 181 s. [in Ukrainian].

33. Khyzhniak Z.I. (2001). Pletenetskyi Oleksandr Khomovych, cherneche imia Yelysei, iieromonashe Yevfymii. Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh. Kyiv. S. 428 [in Ukrainian].
34. Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arhiv Ukrainy, Kyiv, fond 128, opys 1 hram., spr.1 a., ark. 1–10.
35. Epitafii fundatoram Kievo-Pecherskiya lavri iz Teraturgimi Afanasiya Kalnofoiskogo (1874). Kievskie yeparkhialnie vedomosti. No 14. S. 398–403; No 19. S. 532–536; No 20. S. 566–569; No 22. S. 608–613; No 24. S.77–679 [in Russian].
36. Iamchuk P. M. (2005). Khrystyianskyi konservatyzm: dukh, epokha, liudyna. Lutsk: VMA «Teren». 319 s. [in Ukrainian].
37. Kagamlyk S. (2018). «Kyiv-Mohyla Academy Intellectual Space» as a Manifestation of Intercultural Communications [on the Basis of the Ukrainian Hierarchs' Epistolary Legacy]. Kyiv-Mohyla Humanities Journal. No 5. S. 61–82 [in English].